पठतु संस्कृतम्

शिक्षा

प्रथम-पाठः

सूक्तिः

।। सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।।

In ambiguous matters noble men seek the counsel of their own conscience.

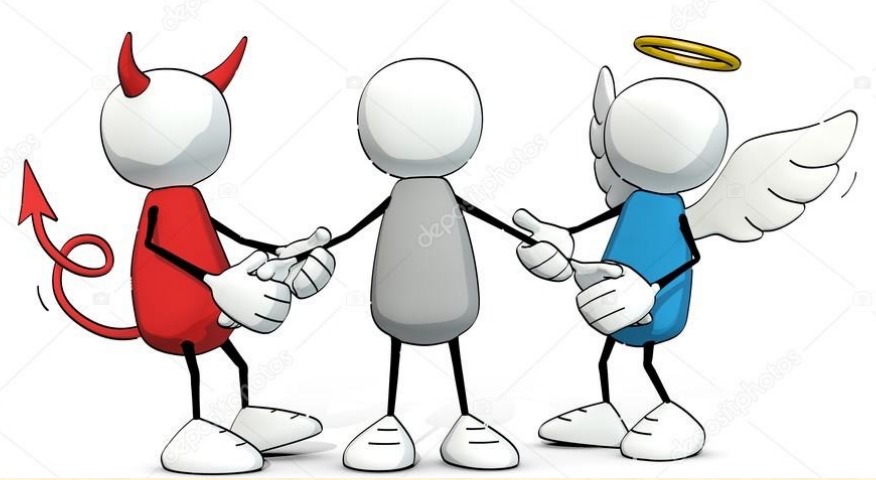

सूक्तिः

।। सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।।

In ambiguous matters noble men seek the counsel of their own conscience.

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

पदविभागः

सताम्, हि, सन्देहपदेषु, वस्तुषु, प्रमाणम्, अन्तःकरणप्रवृत्तयः, (भवन्ति)

अन्वयः

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणं अन्तःकरण प्रवृत्तयः (भवन्ति)

तात्पर्यम्

कर्मणां आचरणसमये सन्देहः भवति चेत् सज्जनाः पुरुषाः स्वस्य अन्तःकरणस्य वचनम् एव प्रमाणं इति मन्यन्ते। ते अन्येषां साहाय्यं न स्वीकुर्वन्ति। मनः एव उत्तमजनानां सन्देह निवारणस्य उपकरणं भवति।

सूक्तिः

।। सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।।

In ambiguous matters noble men seek the counsel of their own conscience.

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

व्याकरणांशाः

सतां - त. पु. ष. ब.
सन्देहपदेषु - अ. न. स. ब.
वस्तुषु - उ. न. स. ब.
प्रमाणम् - अ. न. द्वि. ए.
अन्त-करणप्रवृत्तयः - इ. पु. प्र. ब.
भवन्ति - भू धातुः परस्मैपदी लट्-लकारः प्र. ब.

सुभाषितम् - 1

दम्भेन लोभेन भिया ह्रिया वा
प्रायो विनीतो जन एष सर्वः ।
वैराग्यतस्त्वाहृदयं विनीतम्
नरं वरं दुर्लभमेव मन्ये ।।

पदविभागः

दम्भेन, लोभेन, भिया, ह्रिया, वा, प्रायः, विनीतः, जनः, एषः, सर्वः, (भवति), वैराग्यतः, तु, आहृदयम्, विनीतम्, नरम्, वरम्, दुर्लभम्, एव, मन्ये

सुभाषितम् - 1

दम्भेन लोभेन भिया ह्रिया वा
प्रायो विनीतो जन एष सर्वः ।
वैराग्यतस्त्वाहृदयं विनीतम्
नरं वरं दुर्लभमेव मन्ये ।।

सन्धिः

प्रायः + विनीतः - विसर्ग-सन्धिः उकारः
विनीतः + जनः - विसर्ग-सन्धिः उकारः
जनः + एषः - विसर्ग-सन्धिः लोपः
एषः + सर्वः - विसर्ग-सन्धिः लोपः
वैराग्यतः + तु - विसर्ग-सन्धिः सकारः
तु + आहृदयम् - यण्-सन्धिः
आहृदयम् + विनीतम् - अनुस्वार-सन्धिः
नरम् + वरम् - अनुस्वार-सन्धिः
वरम् + दुर्लभम् - अनुस्वार-सन्धिः

सुभाषितम् - 1

दम्भेन लोभेन भिया ह्रिया वा
प्रायो विनीतो जन एष सर्व: ।
वैराग्यतस्त्वाहृदयं विनीतम्
नरं वरं दुर्लभमेव मन्ये ।।

सामान्यार्थ:

जना: विनयगुणं प्रदर्शयन्ति | परन्तु अयं गुण: तेषां निजस्वरूपं नास्ति | तत्र अन्य-कारणा: भवन्ति | प्राय: प्रकृत्या विनीत: मानव: दुर्लभ: अस्ति ।

सुभाषितम् - 1

दम्भेन लोभेन भिया ह्रिया वा
प्रायो विनीतो जन एष सर्व: ।
वैराग्यतस्त्वाहृदयं विनीतम्
नरं वरं दुर्लभमेव मन्ये ।।

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया	– मन्ये, (भवति)
प्रथमा विभक्ति:	– विनीत:, जन:, एष:, सर्व:
द्वितीया विभक्ति:	- विनीतम्, नरम्, वरम्, दुर्लभम्
तृतीया विभक्ति:	– दम्भेन, लोभेन, भिया, ह्रिया
अव्ययम्	– प्राय:, वा, आहृदयम्, तु, वैराग्यत:

सुभाषितम् - 1

दम्भेन लोभेन भिया ह्रिया वा
प्रायो विनीतो जन एष सर्वः ।
वैराग्यतस्त्वाहृदयं विनीतम्
नरं वरं दुर्लभमेव मन्ये ।।

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया - (भवति)

प्रायः		सामान्यात:
कः भवति?	एषः सर्वः जनः	प्रपञ्चे अनेकः मानवः
कीदृशः भवति?	विनीतः	विनयगुणयुक्तः
केन कारणेन भवति?	दम्भेन	कपटेन
	लोभेन	दुराशया
	भिया	भयेन
	ह्रिया	लज्जया

सुभाषितम् - 1

दम्भेन लोभेन भिया ह्रिया वा
प्रायो विनीतो जन एष सर्व: ।
वैराग्यतस्त्वाहृदयं विनीतम्
नरं वरं दुर्लभमेव मन्ये ।।

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रिया - मन्ये		चिन्तयामि
क: मन्ये?	अहम्	(लेखक:)
किं मन्ये?	दुर्लभम्	विरलम्
कं दुर्लभं मन्ये?	नरम्	मानवम्
कीदृशं नरम्?	वरम्	श्रेष्ठम्
पुन: कीदृशं नरम्?	विनीतम्	विनयशीलम्
कथं विनीतम्?	आहृदयम्	मनसा
केन कारणेन विनीतम्?	वैराग्यत:	रागद्वेषं विना

सुभाषितम् - 1

दम्भेन लोभेन भिया ह्रिया वा
प्रायो विनीतो जन एष सर्वः ।
वैराग्यतस्त्वाहृदयं विनीतम्
नरं वरं दुर्लभमेव मन्ये ।।

अन्वयः

प्रायः दम्भेन लोभेन भिया ह्रिया वा एषः सर्वः जनः विनीतः (भवति)
वैराग्यतः तु आहृदयं विनीतं वरं नरं दुर्लभम् एव (अहं) मन्ये

तात्पर्यम्

सामान्यातः प्रपञ्चे अनेकः मानवः विनयगुणयुक्तः (भवति) । परन्तु अयं गुणः तस्य निजस्वरूपं नास्ति । कपटेन दुराशया भयेन लज्जया वा एव एषः विनयगुणं प्रदर्शयति ।

रागद्वेषं विना मनसा विनयशीलं श्रेष्ठं मानवं विरलम् इति लेखकः चिन्तयति ।

सुभाषितम् - 1

दम्भेन लोभेन भिया ह्रिया वा
प्रायो विनीतो जन एष सर्व: ।
वैराग्यतस्त्वाहृदयं विनीतम्
नरं वरं दुर्लभमेव मन्ये ।।

व्याकरणांशा:

दम्भेन - अ. पु. तृ. ए.
लोभेन - अ. पु. तृ. ए.
भिया - ई. स्त्री. भी. तृ. ए.
ह्रिया - ई. स्त्री. ह्री. तृ. ए.
वा - अव्ययम्
प्राय: - अव्ययम्
विनीत: - अ. पु. प्र. ए.
जन: - अ. पु. प्र. ए.
एष: - द. पु. सर्वनाम प्र. ए.

सुभाषितम् - 1

दम्भेन लोभेन भिया ह्रिया वा
प्रायो विनीतो जन एष सर्वः ।
वैराग्यतस्त्वाहृदयं विनीतम्
नरं वरं दुर्लभमेव मन्ये ।।

व्याकरणांशाः

सर्वः - अ. पु. सर्वनाम प्र. ए.
वैराग्यतः - अव्ययम्
तु - अव्ययम्
आहृदयम् - अव्ययम्
विनीतम् - अ. पु. द्वि. ए.
नरम् - अ. पु. द्वि. ए.
वरम् - अ. पु. द्वि. ए.
दुर्लभम् - अ. पु. द्वि. ए.
एव - अव्ययम्
मन्ये - मन् धातुः आत्मनेपदी लट् उ. ए.

सुभाषितम् - 2

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ।।

पदविभाग:

यथा, हि, एकेन, चक्रेण, न, रथस्य, गतिः, भवेत्, एवम्,
पुरुषकारेण, विना, दैवम्, न, सिद्ध्यति

सुभाषितम् - 2

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ।।

सन्धि:

हि + एकेन - यण्-सन्धि:
गतिः + भवेत् - विसर्ग-सन्धि: रेफ:
एवम् + पुरुषकारेण - अनुस्वार-सन्धि:
दैवम्, + न - अनुस्वार-सन्धि:

सुभाषितम् - 2

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ।।

सामान्यार्थ:

रथस्य गमनं एकेन चक्रेण न भवति ।
एवं मनुष्य-प्रयत्नं विना भाग्यं न लभते ।

सुभाषितम् - 2

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ।।

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया	– भवेत्, सिद्ध्यति
प्रथमा विभक्ति:	– गति:, दैवम्,
तृतीया विभक्ति:	– एकेन, चक्रेण, पुरुषकारेण,
षष्ठी विभक्ति:	- रथस्य
अव्ययम्	– यथा, हि, न, एवम्, विना

सुभाषितम् - 2

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ।।

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रिया – न भवेत्		न सम्भवति
का न भवेत्?	गति:	गमनम्
कस्य गति: न भवेत्?	रथस्य	स्यन्दनस्य
केन न भवेत्?	चक्रेण	रथाङ्गेन
कीदृशेन चक्रेण?	एकेन	

सुभाषितम् - 2

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ।।

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रिया – न सिद्ध्यति		न फलति
किं न सिद्ध्यति?	दैवम्	भाग्यम्
केन न विना?	पुरुषकारेण विना	मनुष्य-प्रयत्नेन विना

सुभाषितम् - 2

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ।।

अन्वय:

यथा एकेन चक्रेण रथस्य गतिः न हि भवेत्
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ।

तात्पर्यम्

यथा केवलं एकेन रथाङ्गेन स्यन्दनस्य गमनं न सम्भवति
तथा मनुष्य-प्रयत्नेन विना भाग्यं न सिद्ध्यति |

सुभाषितम् - 2

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ।।

व्याकरणांशा:

यथा - अव्ययम्
हि - अव्ययम्
एकेन - अ. न. तृ. ए.
चक्रेण - अ. न. तृ. ए.
न - अव्ययम्
रथस्य - अ. पु. ष. ए.
गतिः - इ. स्त्री. प्र. ए.
भवेत् - भू धातु: परस्मैपदी विधिलिङ् प्र. ए

सुभाषितम् - 2

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ।।

व्याकरणांशा:

एवम् - अव्ययम्
पुरुषकारेण - अ. पु. तृ. ए.
विना - अव्ययम्
दैवम् - अ. न. प्र. ए.
न - अव्ययम्
सिद्ध्यति - सिध् धातु: परस्मैपदि लट् प्र. ए

काव्य-कथा

महाकाव्यम्	रचयिता
रघुवंशम्	कालिदास:
कुमारसंभवम्	कालिदास:
किरातार्जुनीयम्	भारवि:
शिशुपालवधम्	माघ:
नैषधीयचरितम्	श्रीहर्ष:

काव्य-कथा - शिशुपालवधम्

काव्य-कथा - शिशुपालवधम्

भगवान् श्रीविष्णुः लोकरक्षणाय कृष्णावतारं गृहीतवान् । सः वसुदेवस्य पुत्रो[a] जातः । द्वारकायाश्च[b] नृपः अभवत् । कदाचित् श्रीकृष्णं द्रष्टुं नारदमहर्षिः द्वारकाम् आगतवान् । कृष्णः नारदं पूजितवान् । योगक्षेमं च अपृच्छत् । नारदमुनिः एवम् उक्तवान् - ''कृष्ण ! भवान् सर्वं जानाति । सर्वज्ञो[c] हि भवान् । तथापि[d] देवेन्द्रस्य सन्देशं गृहीत्वा आगतोऽस्मि[e] । कृपया श्रूयताम्[f]'' इति ।

काव्य-कथा - शिशुपालवधम्

पुरा हिरण्यकशिपुर्नाम[f] दैत्यो[g] लोकान् पीडयति स्म । अखिलोऽपि[h] लोकः तस्मात् भीतः । तदा भवान् नरसिंहावतारं गृहीत्वा तं राक्षसं नखैः [2]छित्त्वा हतवान् । मृतः हिरण्यकशिपुः [3]जन्मान्तरे रावणो[i] जातः । पुनरपि[j] जनान् मुनीन् च पीडयितुम् आरब्धवान् । भवानपि पुनः दशरथस्य पुत्रः श्रीरामो[k] भूत्वा [4]सीतापहारकं तं हतवान् । यथा लोके नटः अन्यं वेषं [5]धृत्वा रङ्गभूमिम् आगच्छति, तथा स[l] राक्षसः इदानीं 'शिशुपाल[m]' इति [6]नाम्ना

काव्य-कथा - शिशुपालवधम्

उत्पन्नः । तस्य दौर्जन्यम् असहनीयम् । जनाः दुःखिताः सन्ति । पूर्वं यथा भवान् राक्षससंहारं कृत्वा लोकोपकारं कृतवान् तथा इदानीमपि शिशुपालस्य वधं करोतु'' इति इन्द्रसन्देशं नारदः श्रावितवान् ।

श्रीकृष्णः नारदस्य वचनं श्रुत्वा 'तथास्तु'' इत्यङ्गीकृतवान् । सन्तोषेण नारदमहर्षिः द्वारकानगरात् निवृत्तवान्[7] ।

काव्य-कथा - शिशुपालवधम्

१. श्रीकृष्णं द्रष्टुं कः आगतवान् ?

२. नारदः कस्य सन्देशं गृहीत्वा आगतवान् ?

३. रावणः पूर्वजन्मनि कः आसीत् ?

४. कस्य दौर्जन्यम् असहनीयम् ?

५. शिशुपालस्य वधात् किं भविष्यति ?

व्याकरणम्

अधः दत्तानां कृदन्तानाम् इतरे वचनरूपे लिखत ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
१)	खादन्	खादन्तौ	खादन्तः
२)	लिखन्ती	लिखन्त्यौ	लिखन्त्यः
३)	कुर्वता	कुर्वद्भ्याम्	कुर्वद्भिः
४)	क्रीडता	क्रीडद्भ्याम्	क्रीडद्भिः
५)	पश्यन्ती	पश्यन्त्यौ	पश्यन्त्यः
६)	पठन्तम्	पठन्तौ	पठतः

सन्धिः

सन्धिः

धेनुः + अपि	धेनुरपि	विसर्ग रेफः
कः + वदति	को वदति	विसर्ग उत्वम्
बृहत् + छत्रम्	बृहच्छत्रम्	श्चुत्वम्
वाक् + मयम्	वाङ्मयम्	अनुनासिका
रुदन् + आगतः	रुदन्नागतः	ङमुडागमः
वाक् + शरः	वाक्छरः	छत्वम्